

K problematice vývoje fonologického systému českých samohlásek

Josef Vachek, Praha

Nikdo už dnes nepochybuje o tom, že pro úspěšný synchronní rozbor určitého jazyka je zvláště užitečným nástrojem ta metoda, kterou Vilém Mathesius nazýval metodou analytické komparace a kterou A. I. Smirnickij označoval termínem "сопоставительный метод" (českoslovenští rusisté tu mluvívájí o metodě konfrontační). Ukazuje se však, že poznatky získané touto metodou nemohou být zcela lhostejny ani jazykovědě orientované diachronicky, protože jí mohou nejednou usnadnit odpověď na otázky jazykového vývoje. Užitečnost metody takového srovnávání, jak ji u nás pojímal V. Mathesius, je zvyšována ještě i tím, že umožňuje srovnávat navzájem i jazyky geneticky buď vůbec nepříbuzné nebo příbuzné jen vzdáleně. Chtěli bychom k tomu ještě dodat, že právě tak jako aplikace konfrontační metody není materiálově vázána jen na jazykové materiály geneticky příbuzné, není nakonec omezena ani na materiály dnešních jazykových stadií. Prakticky to znamená, že z poznatků, jež jsme např. získali ze studia vývoje jazyka ne-slavovanského (využivše při tom dříve získaných poznatků ze synchronního rozboru tohoto neslavovanského jazyka), můžeme vytěžit i některé užitečné poznatky pro studium vývoje jazyků slovanských.

Chceme v omezeném rámci tohoto stručného referátu alespoň zhruba poukázat na některé pozoruhodné analogie, které se nám zdají vyplývat pro historickofonologický průzkum slovanských jazyků, především češtiny, z jistých závěrů, ke kterým u nás v posledních desetiletích dospělo historickofonologické studium jazyka anglického. Máme tu na mysli anglistické historickofonologické práce, jež vycházejí z funkční a strukturní koncepce jazyka, ke které položila obecné základy již koncem let dvacátých a počátkem let třicátých pražská jazykovědná škola. V oblasti anglistiky na těchto základech stávaly - hlavně v letech po druhé světové válce - některé práce Bohumila Trnky a naše. Pracovalo se ovšem v tomto směru i v oblasti slavistiky a lebnistiky: lze se tu opřít o příspěvky F. V. Mareše, Miroslava Komárka a Arnošta Lamprechta, budující na základech, které u nás položili zase už před druhou světovou válkou Nikolaj S. Trubeckoj a Roman Jakobson. Ukazuje se, že takové práce nejednou dospívají k výsledkům plně potvrzujícím ty závěry, které nám samým vyplývají ze srovnání historickofonologických procesů odehrávajících se v angličtině na straně jedné a v slovanských jazycích na straně druhé.

Prvý bod, kterému tu chceme věnovat pozornost, je úloha, již ve vývoji samohláskových fonologických systémů hrají fonetická fakta dvojhásková. Je dobře známo, že už od konce let dvacátých se ve fonologických systémech analyzovaných ve statích Trubeckého a Jakobsonových¹ ztuhla počítá s tím, že jednoduché samohláskové fonémy bývají foneticky realizovány jako diftongy. Jiné diftongy tu však bývají hodnoceny jako realizátory spojení dvojháskových. Trubeckoj ve svém právě citovaném pojednání o teorii vokalických systémů soudil, že jako monofoném lze hodnotit jen takový diftong, jehož prvá nebo druhá složka se nevykultuje v obdobné funkci ve spojení s jinou samohláskou (l. c., str. 56). Avšak, jak jsme ukázali jinde,² v kon-

¹ N. Trubeckoj, *Zur allgemeinen Theorie der phonologischen Vokalsysteme*. TCLP 1, 1929, str. 39-67; přetištěno v našem Prague School Reader in Linguistics [Bloomington 1964], str. 108-142. - R. Jakobson, *Remarks on the Evolution phonologique du russe comparée a celle des autres langues slaves*. TCLP 2, 1929, přetištěno v Jakobsonových Selected Writings I, s-Graevenhage 1962, str. 7-116.

² J. Vachek, *Über die phonologische Interpretation der Diphthonge mit besonderer Berücksichtigung des Englischen*. Philologica univ. Carolinae Pragensis, Práce z vědeckých ústavů 33, 1933, str. 87-170 [zvl. str. 97n]. - Stejně též naše pojednání *The Phonematic Status of Modern English Long Vowels and Diphthongs*. Philologica Pragensia 6, 1961, str. 59-71.

krétní aplikaci této zásady nebyl Trubeckoj dosti důsledný: někdy pokládá za monofonémny dvojhlásky, které nevyhovují podmínce jím samým stanovené (např. slovenské *ia*, *ie*) jinde upravuje fonetická fakta tak, aby se jeho podmínce dalo vyhovět (tak např. německé dvojhlásky pojímá jako *äi*, *au*, *öü*).

Nicméně v takovýchto případech řada objektivních i subjektivních argumentů se zdá opravdu nasvědčovat, že je správné začlenění těchto diftongů do fonologického systému jako jednotlivých, jednofonémových celků, nikoli jejich hodnocení dvojfonémové. Je ovšem třeba stanovit kritérium, které spolehlivě odliší ty diftongy, jejichž hodnocení je jednofonémové, od těch, které je třeba interpretovat jako realizace skupin dvojfonémových. V své monografii o fonologické interpretaci dvojhlásek (viz výše pozn. 2) jsme vyslovili teorii, že jednofonémová interpretace je na místě u tzv. klouzavých dvojhlásek (*Gleitdiphthonge*), tj. u takových, pro něž je charakteristická nikoli jejich složenost ze dvou komponentů spojených přechodovým zvukem, ale spíše nepřetržitý artikulační a akustický pohyb v průběhu dané dvojhláskové artikulace a pásmový rozsah tohoto pohybu. Tam, kde při artikulaci zřetelně běží o dva komponenty spojené přechodovým zvukem, předpokládali jsme fonologickou interpretaci dvojfonémovou. Jako typický příklad jednofonémových dvojhlásek jsme hodnotili standardní jihoanglické [iɪ], [eɪ], [aɪ], [uɪ], [ou], [aʊ], německé [aɪ], [aʊ], [ɔʏ] atp., zatímco české [ou], všechny české dvojhlásky [il]-ové, francouzské stoupavé dvojhlásky [wa], [qi], anglické tzv. dostředné dvojhlásky atp. jsme interpretovali jako spojení dvojfonémové.

Moderní akustické metody ovšem zjišťují, že hranice mezi oběma fonetickými typy dvojhlásek nejsou vždy dostatek jasné a že kritérium fonetického složení je třeba aplikovat vždy s přihlédnutím k celkové strukturní situaci v daném fonologickém systému. Nicméně kritérium fonetického složení uchováva svůj značný význam potud, že zjištěním klouzavosti identifikujeme ty dvojhlásky, pro které jednofonémní hodnocení může zásadně přicházet v úvahu, arci za předpokladu, že strukturní situace v daném systému není s takovým hodnocením v rozporu. Naopak výslovnost neklouzavá, jasně odlišující existenci dvou fonetických složek dvojhlásky, může být pokládána za postačující svědectví o dvojfonémové hodnotě daného diftongického spojení.³

V diachronické analýze jazyka můžeme, jak jsme dovodili již r. 1933, počítat ještě s jedním kritériem pro zjišťování jednofonémovosti popř. dvojfonémovosti diftongů. Tam, kde zjišťujeme, že došlo k diftongizaci monoftongické samohlásky, můžeme předpokládat, že diftong takto vzniklý je třeba z fonetického stanoviska klasifikovat jako klouzavý, a tedy z hlediska fonologického patrně jako spojení jednofonémové. (Tím ovšem nechceme vyloučit možnost, že v dalším vývoji se takový jednofonémový diftong přehodnotí ve skupinu dvojfonémovou.) - Zcela obdobně ovšem platí totéž i v případech, kde nastala monoftongizace původního diftongu: i tu lze oprávněně předpokládat, že v posledním stadiu před monoftongizací šlo o diftong klouzavý, tedy z fonologického stanoviska o hodnotu již jednofonémovou. Tyto úvahy vedou k závěru, že za jednofonémové je patrně třeba pokládat stejně raně novoangl. *ei*, *ou*, vzniklé diftongizací z dlouhých *ē*, *ō* (v slovech j. *great*, *hope*), jako stč. *ʔi*, vzniklé diftongizací *ý*, nebo stč. *uō*, jehož zdrojem bylo monoftongické *ō*.

O jednofonémovosti takových dvojhlásek (a tím o jejich příslušnosti do systému vokalických fonémů daného jazyka) může konečně svědčit i fakt, že vedle takové dvojhlásky bývá v jazyce i dvojhláska jiná, která tvoří její zřejmý protějšek jak foneticky, tak fonologicky - tak vedle [eɪ] bývá v systému i [ou], popř. vedle [ie] též [uo] atp. Vyhovují-li takové protějšky i jinak kritériu monofonémovosti, přispívají svým podílem k symetrické výstavbě svého fonologického systému. Za povšimnutí konečně stojí i to, nač upozorňoval již r. 1929 Trubeckoj, že totiž leckdy se takové dvojhlásky ve vokalickém systému fonémů daného jazyka jeví jako protějšky monoftongicky realizovaných fonémů krátkých (srovn. např. novoangl. [iɪ] - [ɪ]).

V této souvislosti stojí za zmínku ještě jedno zajímavé pozorování, jež nepřímou svědčí pro klouzavou výslovnost určitých dvojhlásek ve starších vývojových obdobích, pro která přirozeně klouzavou výslovnost nemůžeme zjistit přímo. Je to skutečnost, že domnělé složky takové dvojhlásky se v průběhu dalšího vývoje mění v této dvojhláске jinak, než se vyvíjejí jim odpovídající samohlásky samostatné; naproti tomu u dvojhlásek výslovnosti neklouzavé je vývoj jejich složek s vývojem korespondujících samostatných samohlásek zpravidla paralelní.

³ Srov. i stanovisko N. S. Trubeckého v *Grundzüge der Phonologie*. TCLP 7, 1939, str. 51n.

Doklady na různé cesty vývoje obou dvojhlaskových kategorií jsme zaregistrovali ve svých skriptech o fonologickém vývoji angličtiny,⁴ srovn. např. vývoj středoangl. dvojhlasčky *ui*, jejíž prvá složka *u-* se vyvíjela paralelně se samostatným /u/, pokud bylo *ui* dvojhlasčkou neklouzavou, realizující skupinu dvojfonomovou. Naproti tomu v pozdně středoangl. spojení *uu* se domnělý prvý komponent vyvíjí jinými cestami než samostatně /u/, srovn. [uɪ] > [au], proti [u] > [ʌ].

Všechny uvedené okolnosti tedy hovoří pro rozlišování diftongů jednofonémových a dvojfonomových v diachronickém, historickofonologickém zkoumání jazyka. Pro oprávněnost tohoto rozlišování svědčí ještě další známý fakt, jehož význam však plně ocenilo teprve historickofonologické zkoumání jazyka: je to skutečnost, že ve vývoji fonologického systému se klouzavé dvojhlasčky obvykle chovají obdobným způsobem jako monoftongické samohlásky, tedy opět jako monolitické fonémy, nikoli jako fonémové skupiny. Velmi názorně se to ukazuje např. ve velkém komplexu samohláskových změn, které se odehrály v pozdní střední angličtině a rané nové angličtině, běžně označované jako "velké posouvání samohlásek" (the Great Vowel Shift).

Jak ukázalo anglistické historickohláskoslovné studium, existuje nepochybný nexus mezi pozd. stř. změnou $\bar{e} > \bar{i}$ a paralelně probíhající diftongizací pstr. \bar{i} (přes *ij*, *eĭ* a *ɛi*) v dnešní [ai], a obdobně mezi změnou $\bar{o} > \bar{u}$ a paralelně probíhající diftongizací pstr. \bar{u} (přes *uu*, *ou* a *ɔu*) v dnešní [au]. Oba nově vzniklé diftongy je třeba hodnotit jako jednotky monofonémní - bezpečně to lze tvrdit o době jejich vzniku a pravděpodobně i o dnešních jejich formách [ai] a [au]. Obdobně je třeba za monofonémy pokládat i novoangl. dvojhlasčky [ei], [ou], vzniklé rovněž z jednofonémních a monoftongických raně novoangl. dlouhých samohlásek \bar{e} , resp. \bar{o} . Že je jednofonémové hodnocení dnešních novoangl. dvojhlásek správné, dosvědčuje i skutečnost, že v lidových nářečích anglických (např. v londýnském cockney) nacházíme za ně jiné diftongické útvary, představující další, o jeden stupeň pokročilejší etapu velkého posouvání samohlásek, srovnáme-li cockneyský stav se stavem, který se jeví ve fonologickém systému současného jihoanglického spisovného standardu. Tak např. za spis. [ei] tu nacházíme [ai], za spis. [iɪ] pak [ɔi] a konečně za spis. [aɪ] diftong [aɪ], popř. [ɔɪ]. Srovnání stavu v cockney se stavem ve spisovném jazyce ukazuje jasně, že se na nářeční půdě vyvíjejí diftongické útvary známé ze spisovného jazyka opět jako monolitní celky, nikoli jako spojení dvou komponentů zřetelně od sebe odlišených. (Podrobnosti, do nichž tu nelze zacházet, najdou se v jiném pojednání.⁵)

Po tomto poněkud dlouhém úvodu se můžeme pokusit o odpověď na otázku, jaké poučení může z těchto anglistických poznatků načerpat slovanská historická fonologie. Nejedna bystrý postřeh v tomto směru obsahují, jak už naznačeno, Jakobsonovy Remarques, třebaže jejich autor, jemuž byla tehdy anglická problematika značně vzdálená, ze zdrojů anglistických inspirací přirozeně nečerpal; k jeho závěrům je vedla jím vytvořená teleologická koncepce hláskového vývoje, jak o ní přednášel již počátkem r. 1928 v Pražském lingvistickém kroužku a jak - byť méně jasně - tanula na mysli už r. 1925 Trubeckému, když v jednom ze svým pojednání hovořil o "vnitřní logice vývoje" hláskového systému.⁶ Na druhé straně si však tehdy ještě Jakobson výslovně neformuloval otázku, proč se některé - a jen některé - dvojhlasčky vyvíjejí jako jednofonémové celky - ostatně, jak jsme viděli výše, ani Trubeckoj, který si v té době už tuto otázku výslovně položil, nedovedl na ni uspokojivě odpovědět.

Chceme tu demonstrovat, a to na vývoji českého samohláskového systému (kterým se i Jakobson na jednom místě v Remarques zabýval), jak mohou anglistické paralely přispět ke zpřesnění a prohloubení našich poznatků o fonologickém vývoji ve slovanských jazycích, popř. jaké nové problémy tohoto vývoje může srovnávání s vývojem anglickým historickofonologickému průzkumu slavistickému (a hlavně zase bohemistickému) pomoci odhalit. Budeme se tu, jak už naznačeno, říkat o záslužný průzkum, který na tomto poli vykonali Komárek a nověji Lamprecht, i když jim některé vývojové souvislosti a z nich plynoucí výkladové možnosti ještě nevystoupily dosti zřetelně.

⁴ Viz J. Vaček, *Historický vývoj angličtiny* [Praha-SPN 1966], str. 177 n.

⁵ J. Vaček, *Some Thoughts on the Phonology of Cockney English*. *Philologica Pragensia* 5, 1962, str. 159-166.

⁶ Jakobsonova přednáška *Pojem hláskoslovných zákonů a princip teleologický* je resumována v *ČasModFil* 14, 1928, str. 181-184 anglickou verzí viz v *Selected Writings I*, str. 1-2. Viz také N.S. Trubetzkoy, *Einiges über die russische Lautentwicklung und die Auflösung der gemeinslawischen Spracheinheit*. *Zfslawphil* 1, 1925, str. 287-319.

Jde nám tu hlavně o dva důležité relativně chronologické problémy vývoje českého vokalickeho systému. Prvým z nich je pořadí hláskových změn $y > \partial i$, resp. $ú > \partial u$ na straně jedné a $ie > í$, resp. $uo > ú$ na straně druhé. Zjistit pořadí těchto změn metodou chronologie absolutní se dnešnímu badateli jeví záležitostí složitější než badateli generace Gebauerovy nebo generace po Gebauerovi bezprostředně následující. Komárek⁷ neváhá výslovně konstatovat, že obraz hláskových změn, který získáváme ze stč. památek XIV. a XV. stol., "je poněkud málo plastický, nedává dobře možnost rozeznat časovou posloupnost změn." Proto také Komárek sám spoléhá více na chronologii relativní. Řídě se jejími zásadami, má za to, že změny $ie > í$, resp. $uo > ú$, musily následovat až po změnách $y > \partial i$, resp. $ú > \partial u$; toto pořadí stanoví "soudě podle toho, že v středočeské oblasti nedošlo k diftongizaci střídnic za ie , uo ".

Nicméně se nám zdá, že takovýto relativně chronologický závěr nemusí mít takovou průkaznost, jaká se mu v bohemistice obvykle připisuje. Předně je třeba uvážit, že výsledek změny $ie > í$, udála-li se tato změna vskutku jako první z obou, byl zřejmě kvalitou natolik odlišný od stč. y , že změnou tohoto y v ∂i (a dále v ei) naprosto nemusil být zasažen. Ale ani pro dvojici změn $uo > ú$ a $ú > \partial u$ se po našem soudu nejvíce nikterak nutným závěr, že by při opačném pořadí, než se zpravidla uznává, bylo k další změně střídnice za uo v diftongické ∂u musilo dojít. Stejně jako tomu bylo při změnách zahrnovaných pod anglické velké posouvání samohlásek, tak i zde je nutno počítat s možností, že oba procesy ($ie > í$, $uo > ú - y > \partial i$, $ú > \partial u$) probíhaly současně a paralelně. Tato možnost je pro češtinu o to pravděpodobnější, že každý z těchto procesů mířil jiným směrem: proces daný změnami $ie > í$, $uo > ú$ směřoval k vyšší poloze v ústní dutině a k monoftongizaci, kdežto proces realizovaný změnami $y > \partial i$, $ú > \partial u$ naopak k nižší poloze v ústní dutině a k diftongizaci. Bylo-li tomu tak, pak je nasnadě, že ke kolizi obou těchto historickofonologických procesů v zásadě dojít nemohlo.

Přijetí tohoto závěru má ovšem jeden závažný důsledek: připustíme-li, že oba procesy, o které nám tu běží, se odehrávaly paralelně a současně, je nutno připustit možnost, ba pravděpodobnost, že systémový impuls k pohybu ve stč. systému samohláskových fonémů vyšel od ie , uo , tj. že relativně chronologický sled obou procesů byl ve skutečnosti opačný, než se běžně soudí. Je tu ovšem nutno najít strukturální motivaci změn $ie > í$, $uo > ú$, jež toto "staročeské posouvání samohlásek" uvedly v chod. Vzhledem k tomu, že v době, kdy k monoftongizaci těchto dvojhálek dochází, byly právě ony jedinými položkami dlouhého vokalickeho systému stč. fonémů, které měly klouzavou realizaci, je nasnadě domněnka, že motivaci dané monoftongizace lze hledat v tendenci směřující k likvidaci klouzavě realizovaných položek fonologického systému češtiny. Tato teoretická možnost se jeví jako velmi pravděpodobná, uvážíme-li, že v oné době, kdy korelace samohláskové kvantity hrála v českém fonologickém systému ještě významnější úlohu než dnes, neměla ani jedna z těchto dlouhých klouzavých samohlásek svůj krátký, klouzavě realizovaný protějšek v podsystému samohláskových fonémů krátkých: /ě/ bylo tehdy již nahrazeno prepalatalizovaným /e/, popř. skupinou /je/, a krátkému /uo/ se v tomto podsystému nikdy nepodařilo zakotvit. (Mimoходом, Komárek správně usuzuje, že krátké /ě/ z jazyka ve XIV. stol. patrně vymizelo právě proto, že se v stč. krátkém samohláskovém podsystému neprosadilo /uo/ jako jeho zadní systémový protějšek.⁸) - Jen mimochodem si tu povšimněme, že i pozděně středoanglické posouvání samohlásek bylo zřejmě motivováno především rozdíly ve stavbě podsystémů samohláskových fonémů krátkých a dlouhých (jak to u nás přesvědčivě dovodil B. Trnka⁹).

Parenteticky tu ještě dodejme,¹⁰ že zahledíme-li se ještě hlouběji do minulosti, můžeme konstatovat, že si stč. klouzavé /ie/ hledalo - na nějaký čas také našlo - ještě další (vedle krátkého /ě/) systémovou oporu, a to ve změně stč. /ó/ > /uo/. Jak /ie/, tak /uo/ však bez opory korespondujících fonémů krátkých byly zřejmě strukturálně osamoceny do té míry, že nakonec

⁷ M. Komárek, *Historická mluvnice česká*, I. Hláskosloví [2. vyd., Praha 1962], str. 171.

⁸ M. Komárek, *Gebauerovo historické hláskosloví ve světle dalšího bádání*. Doslov k novému vydání J. Gebauera, *Historická mluvnice jazyka českého* [Praha 1963, dále cit.: Doslov], str. 723-765, zvl. 752n. [Viz už i Jakobson, *Remarques*, str. 52.]

⁹ B. Trnka, *Fonologická poznámka k posunutí dlouhých samohlásek v pozdní střední angličtině*. *ČasModFil* 29, 1946, str. 162-165; též: *A Phonemic Aspect of the Great Vowel Shift*. *Mélanges F. Mossé* [Paris 1959], str. 440-443. - Srovň. i J. Vachek, *Notes on the Correlation of Vocalic Quantity in the Phonological Development of English*. *Mélanges F. Mossé*, str. 444-456.

musilo dojít k jejich likvidaci. - Bylo by ostatně velmi zajímavé sledovat, jaké důsledky měla v systémech samohláskových fonémů jednotlivých slovanských jazyků přítomnost střídnice za psl. /ě/, jež zřejmě bylo od prehistorických dob - alespoň na velké části slovanského území - realizováno dlouhou klouzavou samohláskou (v tom smyslu by po našem soudu bylo asi třeba doplnit jinak znamenité Marešovy výklady o vývoji praslovanského vokálního systému).¹⁰

S výhradou odlišné chronologie tedy můžeme zcela souhlasit s Komárkem, usuzoval-li na vzájemnou souvislost stč. změn *uo* > *ú* a *ú* > *ou*: tato druhá změna byla zřejmě vyvolána prvou, aby nedošlo k fúzi obou fonémů a tím k znesnadnění jejich distinktivní funkce (v tom je další obdoba stč. komplexu hláskových změn s komplexem pozdně střa. posouvání samohlásek, o kterém tu byla výše řeč). Poněkud složitější byl patrně nexus mezi změnami *ie* > *i* a *ý* > *ɨ*. Je zřejmé, že v důsledku prvé z těchto dvou změn se značně zvýšila četnost výskytu stč. fonému /i/, jehož změnu v *ɨ* bychom snad byli mohli a priori očekávat (analogicky podle změny /ú/ v /ou/). Místo toho však zjišťujeme, že touto vývojovou cestou se dal jiný dlouhý vokální foném stč., totiž /ý/. Zřejmě tu došlo k interferenci dvou vývojových tendencí, na jedné straně oné, kterou jsme se tu zabývali před okamžikem, jejímž cílem bylo uvolnit pozice [u:] a [i:] pro dřívější /uo/ a /ie/, na druhé straně pak tendence usilující o likvidaci samohláskových fonémů střední timbrové řady (mixed vowels, podle terminologie H. Sweeta), totiž /ý/ a jeho krátkého protějšku /y/.

K otázce, jaká byla motivace této druhé tendence, se vrátíme za okamžik; zatím si povšimneme jen důsledků, které z interference našich dvou tendencí vyplynuly pro další vývoj podsystemu dlouhých samohláskových fonémů staré češtiny. Vzhledem k tomu, že krátké /y/ přešlo v /i/, bylo by bývalo nasnadě očekávat, že i dlouhý jeho protějšek, foném /ý/, splyne s dosavadním dlouhým /i/. Avšak takováto změna by byla měla v zápětí přílišné zvýšení četnosti výskytu (a ovšem funkčního zatížení) stč. fonému /i/ a tím ohrožení jeho distinktivní kapacity. Bylo proto nutno zvolit při jeho likvidaci cestu jinou, totiž diftongizaci /ý/ v /ɨi/, pozdější /ei/. Tato cesta se ukazovala vhodnou a účelnou i proto, že později mělo ještě i systémově izolované /é/ přejít v /i/.¹¹ Nebylo tedy patrně jiné možnosti, než aby foném /ý/, jehož funkční zatížení bylo v stč. nikoli malé, nastoupil jinou vývojovou cestu než byla ona vedoucí směrem k /i/. Tím, že byl diftongizován v /ɨi/, dostalo se v systému dlouhých samohláskových fonémů zároveň potřebného protějšku fonému /ou/, jenž vznikl diftongizací /ú/. Bylo to ovšem jen provizorní řešení situace, poněvadž jím zase vznikly v systému dva nové fonémy realizované klouzavými dvojhláskami, tedy vokálním typem, který už dříve byl systému nepohodlný a jež právě změny /ie/ > /i/ a /uo/ > /ú/, komentované výše, měly v stč. fonologickém systému eliminovat. Z tohoto důvodu (a ovšem i proto, že stejně jako kdysi /ie/ a /uo/, tak ani nově vzniklé /ɨi/ a /ou/ neměly korespondujících krátkých protějšků), došlo brzy k přehodnocení těchto jednofonémových dvojhlásek ve dvojfonémová spojení /ej/, resp. /ou/, a v důsledku toho k jejich vyřadění ze systému dlouhých vokálních fonémů.¹²

Druhý relativně chronologický problém českého vokálního vývoje, o kterém se tu chceme alespoň letmo zmínit, je spojen se zběžně už tu dotčenými změnami /y/ > /i/ a /ý/ > /ɨi/. Podle Komárka (Doslov, str. 756) "je samozřejmé, že změna /y/ > /i/ musila proběhnout až po diftongizaci /ý/ > /ej/". Nicméně na jiném místě (Hláskosl., str. 167) též autor připouští, že změna /y/ > /i/ v českých nářečích mohla probíhat "souběžně s diftongizací /ý/ > /ej/". Podle našeho názoru však není nutno předpokládat časovou prioritu změny /y/ > /ɨi/ před změnou /y/ > /i/. Pro pravděpodobnost paralelního průběhu obou změn se zdá hovořit to, že přes různost svých výsledků obě změny měly patrně stejnou motivaci, tj. sklon k odstranění fonémů střední timbrové řady a k omezení samohláskových timbrových protikladů na pouhé dvě řady, přední a zadní (podle harvardské terminologie charakterizované protikladem negravisovosti vs. gravi-

¹⁰ F. V. Mareš, *Vznik slovanského fonologického systému a jeho vývoj do konce období slovanské jazykové jednoty*. Slavin 25, 1956, str. 443-495. [Anglická verze vyšla r. 1965 v Michiganu v Spoj. státech.] - K problémům slovanského /ě/ a k jeho izolaci ve fonologických systémech mnoha slovanských jazyků viz K. Horálek, *Úvod do studia slovanských jazyků*, 2. vyd., [Praha 1962], str. 133n.

¹¹ Srov. M. Komárek, *Hláskosloví*, str. 167; Doslov, str. 757.

¹² Problémy, které pro současnou češtinu vyplývají z toho, že dvojfonémové [ou] nemá v jejím systému protějšek [ɨi], zabývá se podrobněji naše monografie *Dynamika fonologického systému současně spisovné češtiny* (Praha 1968).

sovosti). Likvidací vokalických fonémů /y/, /ý/ byly totiž systémové vztahy mezi stč. samohláskovými fonémy značně zjednodušeny proti stavu předešlému. Kdyby totiž byly nekompaktní samohláskové fonémy i nadále existovaly v trojím timbru (i - y - u), nebylo by bývalo možno vystačit s jediným samohláskovým protikladem gravisovosti vs. negravisovosti (jak je tomu i v dnešní češtině), ale bylo by bývalo třeba vedle něho uznávat ještě protiklad akutovosti vs. neakutovosti. Stojí ostatně za povšimnutí, že od pračeské doby neměla česká samohláska typu y-ového status fonému (kromě ovšem krátkého období mezi XIV. a XV. stoletím; výjimkou jsou tu ovšem i nářečí lašská, o nichž se zmiňuje Lamprecht¹³ a jež ovšem mají už ráz jen okrajový). Krátký foném /y/ po onom mezidobí opět vplynul do /i/; naopak dlouhé /ý/ nastoupilo cestu jinou, a to - jak už bylo naznačeno výše - zřejmě proto, že foném /í/ byl už velmi značně funkčně zatížen (po změně /ie/ > /i/), jednak také pro žádoucí paralelnost s vývojem fonému /ú/, který byl ze svého místa v systému postupně vytlačován monoftongizujícím se /uó/, a proto podléhal diftongizaci v /^ou/.

Připomeňme si v této souvislosti ještě jednou, že o něco později došlo ještě k úženi /á/ > /í/, které foném /í/ funkčně zatížilo ještě více. Tato změna byla zase zřejmě motivována tím, že stč. /é/ nemělo v systému dlouhých samohláskových fonémů svůj zadní protějšek /ó/, poněvadž stč. /ó/ přešlo v /uó/, a to pak v /ú/. A tu je pozoruhodné, že v spisovné české výslovnostní normě, v níž staré /ý/ splynulo s /í/ (srovn. Komárek, Hláskosloví, str. 167), zůstává původní dlouhé /é/ prakticky nezměněno. Je možno si klást otázku, zdali tu /ý/ nesplynulo s /í/ právě proto, že v spisovné výslovnosti v důsledku nezúžení /é/ bylo funkční zatížení /í/ poněkud menší nežli v češtině obecné, popř. hovorové. (Na druhé straně existence monoftongického /é/, vzniklého v hanáckých nářečích monoftongizací /ei/, je jistě spolupodmíněna skutečností, že v těchto nářečích spisovnému /ou/ odpovídá jednofonémové, více méně monoftongicky realizované /ó/.)

Ze všeho, co tu bylo pověděno, vyplývá s dostatečnou jasností jednak důležitost, která ve vývoji fonologického systému samohlásek přísluší fonologicky monolitním dvojhláskám klouzavým, jednak závažnost poučení, které z fonologického vývoje vokalizmu neslovanských jazyků (v našem případě angličtiny) lze získat pro lepší pochopení fonologického vývoje vokalizmu českého. To ovšem platí v zásadě i pro průzkum vokalického fonologického vývoje jiných jazyků slovanských, jak těch, které si zachovaly fonologické rozdíly kvantitativní (slovenština a jazyky jihoslovanské), tak těch, které je ztratily (ruština, polština). Výklad o nich však přesahuje hranice tohoto referátu a bude třeba vrátit se k němu při jiné příležitosti.

¹³ A. Lamprecht, *Vývoj fonologického systému českého jazyka* (Brno 1966), str. 85.